

Українське сільське господарство у воєнний час: *стійкість, реформи та ринки*

9 листопада 2023 року

Читати онлайн [англійською](#) та [українською](#)
мовами

Наталія Мамонова

Олена Бородіна

Браян Кунс

Українське сільське господарство у воєнний час

стійкість, реформи та ринки

Сільське господарство в Україні визнано пріоритетною сферою економіки і забезпечує їжею значну частину населення країни. У довоєнний період багато державних ресурсів та іноземних інвестицій було витрачено на реформи та програми підтримки розвитку сільського господарства. Родючі землі, сприятливий клімат та інвестиції не лише забезпечували нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, а й сприяли її експорту до Азії, Африки та Близького Сходу. В результаті сформувалася складна структурна динаміка українського аграрного сектору: великий аграрний бізнес конкурує з фермерськими господарствами та дрібнотоварними господарствами сімейного типу.

Російське вторгнення принесло аграрному виробництву і сільським територіям величезні руйнування та проблеми. Крім того, війна не зупинила, а лише посилила боротьбу за ресурси та державну підтримку між великим агробізнесом та селянськими фермерськими господарствами, постійно піднімаючи на порядок дня питання про майбутнє українського сільського господарства. Поки Україна визначає свій шлях до відновлення та подальшого розвитку економіки країни, приєднуйтеся до нас у вивченні складної мережі проблем, що торкаються українського сільського господарства і майбутнього глобальної продовольчої безпеки у світі..

Автори:

Наталія Мамонова

Олена Бородіна

Браян Кунс

Weblink: <https://www.tni.org/en/article/ukrainian-agriculture-in-wartime?translation=uk>

Підготовка цього звіту стала можливою завдяки щедрій підтримці Транснаціонального інституту (TNI), та Шведської науково-дослідної ради сталого розвитку FORMAS. Основну частину дослідницького матеріалу надано Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Він доповнюється інтерв'ю з представниками громадянського суспільства, політиками та представниками агробізнесу, проведеними авторами цього звіту протягом 2022-2023 років. Автори дякують Сільвії Кей та іншим колегам із TNI за підтримку та пропозиції до звіту. Ми також дякуємо зовнішнім рецензентам – Крістіні Планк і Аттілі Шоксу – за їхні цінні коментарі щодо попередньої версії цього звіту.

Фото на обкладинці @ Державна установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України". Пошкоджена сільськогосподарська техніка фермерського господарства «Світанок». Село Почепин, Макарівська селищна громада Бучанського району Київської області. 16.11.2022.

Транснаціональний інститут, Амстердам
9 листопада 2023 р.

Зміст

Вступ	3
Дуальна структура сільського господарства: агрохолдинги та сімейні ферми	5
Вплив війни на різних виробників сільськогосподарської продукції в Україні	9
Аграрна політика України під час війни	13
Земельна реформа з лютого 2022 року: Аргументи за і проти	19
План відновлення та розвитку України і Нова аграрна політика	25
Про авторів	31
Таблиці:	
Таблиця 1. Динаміка експорту аграрної продукції з України, млн дол. США	14
Таблиця 2. Прогнози МВФ щодо економічного впливу земельної реформи	20
Фігури:	
Діаграма 1. Середньозважені ціни на землі сільськогосподарського призначення в Україні, 2021-2023 роки.	21

Вступ

Сільське господарство є центральною складовою української економіки та основним джерелом засобів до існування для приблизно однієї третини населення України. Велика кількість родючих земель, відповідні кліматичні умови та відносно сприятливий інвестиційний клімат дозволили Україні не лише годувати себе, але й забезпечувати продовольством мільйони людей в Азії, Африці, на Близькому Сході та в інших країнах. До війни темпи зростання сільського господарства в Україні були одними з найвищих серед інших секторів (із щорічним зростанням 5-6%), частка у ВВП складала 10,9%, до 2021 року сектор забезпечував 17% внутрішньої зайнятості.

Однак сільське господарство також було зоною напруженості в Україні, де протягом багатьох років співіснували два різні способи виробництва, а саме: великий індустріальний агробізнес і сімейні фермерські господарства. Агробізнес контролює 53,9% орних земель і забезпечує 54,5% валового внутрішнього сільськогосподарського виробництва України, головним чином спеціалізуючись на виробництві зернових та олійних культур на експорт. Іншу частку, 46,1% сільськогосподарської продукції, забезпечують різноманітні малі і середні сімейні фермерські господарства і особисті селянські господарства, які обробляють 45,5% землі, вирощуючи картоплю, овочі, фрукти, зерно та виробляючи молочну та м'ясну продукцію для особистого споживання та продажу на внутрішніх ринках.

Незважаючи на важливу роль, яку відіграють сімейні фермерські господарства у сільськогосподарському виробництві для внутрішньої продовольчої безпеки, українські політики часто ігнорують інтереси сімейних фермерських господарств і особистих селянських господарств та віддають перевагу великому бізнесу у своєму баченні економічного розвитку. Багато програм розвитку сільського господарства та сільської місцевості *де-юре* спрямовані на підтримку різних виробників продуктів харчування, але *де-факто* бенефіціаром є агробізнес, який отримує близько 60-70%¹ державних сільськогосподарських субсидій і монополізує індустріальний ланцюг створення вартості агропродовольчої продукції.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року серйозно порушило виробництво та торгівлю продовольством в Україні, поставивши під загрозу продовольчу безпеку України та світу. Цілеспрямовані атаки російської армії

---

¹ Інтерв'ю з Володимиром Лапою, генеральним директором Українського клубу агробізнесу, проведене Наталією Мамоною в Києві 22 липня 2012 р., вперше опубліковане в роботі «Опір чи адаптація? Реакція українських селян на масштабне придбання землі» ([Resistance or adaptation? Ukrainian peasants' responses to large-scale land acquisitions.](#))

на українське сільське господарство, такі як обстріли сільськогосподарських об'єктів та інфраструктури по всій Україні, мінування та спалювання сільськогосподарських угідь поблизу зон активних бойових дій, п'ятимісячна блокада чорноморських портів (і відновлення блокади станом на липень 2023 року) та підлив дамби Каховської ГЕС, надзвичайно ускладнили функціонування українського аграрного сектору. В той час як експортоорієнтований агробізнес зазнав найбільших втрат, особливо на початку війни, сімейні фермерські господарства та особисті селянські господарства змогли пристосуватися до екстремальних умов і забезпечувати продовольством українську армію та населення.

Український уряд та його міжнародні союзники вживали різноманітних заходів для підтримки виробництва продовольства та торгівлі під час війни. Це, зокрема, зниження певних податків, тарифів і квот, а також розвиток нових складських потужностей і наземних маршрутів для експорту української сільськогосподарської продукції. Державні органи України, а також незалежні національні та міжнародні експертні організації здійснюють постійну оцінку шкоди, завданої війною сільському господарству та довкіллю. Ця оцінка лягла в основу плану післявоєнного відновлення та розвитку України, який був представлений у Лугано, Швейцарія, 4-5 липня 2022 року, а через рік, 21-22 червня 2023 року, обговорювався світовими лідерами на Конференції з відновлення України в Лондоні, Велика Британія. Проте українське громадянське суспільство та наукові кола стурбовані тим, що ці заходи, ймовірно, принесуть користь експортоорієнтованому агробізнесу, в той час як сімейні фермерські господарства і особисті селянські господарства залишаться на узбіччі.

Війна не усунула напруженість між великими та дрібними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні. Навпаки, це загострило напруженість. Росія вторглася в Україну в розпал земельної реформи, спрямованої на скасування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення, який діяв з 2001 року. Незважаючи на заклики стурбованих науковців, неурядових організацій та фермерів, уряд не зупинив реформу. Навпаки, багато політиків сподіваються, що лібералізація ринку землі збільшить інвестиції в українське велике сільське господарство та забезпечить експортні надходження до бюджету, необхідні для відновлення країни після війни (до війни на долю сільськогосподарської галузі припадало 45% експортних надходжень).

У той же час, беручи до уваги тверді наміри України приєднатися до ЄС, український уряд тепер має переглянути правила та норми щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, щоб вони відповідали Спільній аграрній

політиці ЄС (що теоретично мало б означати меншу підтримку для великомасштабного експортно-орієнтованого агробізнесу і більше інвестицій у комерціалізацію сімейних фермерських господарств та у програми сільського розвитку).

Дуальна структура сільського господарства: агрохолдинги та сімейні ферми

Співіснування великого індустріального та дрібного агровиробництва в Україні має давню історію. На початку радянського періоду земля та майно селян були відчужені на користь колгоспів і радгоспів, де сільське населення було зайняте як наймані працівники. Однак планова економіка не змогла забезпечити населення достатньою кількістю продуктів харчування, і підсобне господарство на присадибних ділянках було дозволено протягом усього радянського періоду.

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 році це дрібне виробництво продуктів харчування розглядалося як таке, що має потенціал для розвитку відповідно до західної моделі комерційного сімейного фермерського господарства. З початком земельної реформи, в ході якої було здійснено розподіл земель сільськогосподарського призначення серед колишніх працівників колгоспів і радгоспів, вони отримали право власності на конкретні земельні ділянки (так звану (земельну) частку, пай). Проте всі необхідні ресурси та умови, які є доповненням до землі та/або необхідні для створення фермерського господарства (капітал і техніка, ноу-хау, ринки постачальників та ринки споживачів, верховенство права), або зникли з розпадом колгоспів, або перебували на ранніх етапах становлення в умовах хаотичного ринкового середовища 1990-х років. В таких стартових умовах лише невелика кількість землевласників мала спроможність та/або бажання створювати комерційні сімейні фермерські господарства. Натомість більшість населення була змушена віддавати свою землю в оренду колишнім колгоспам і радгоспам, переважну більшість яких було реорганізовано в ринково орієнтовані сільськогосподарські підприємства.

На початку 2000-х років українська земля стала об'єктом фінансового інтересу вітчизняних та міжнародних інвесторів, зокрема українських олігархів і транснаціональних корпорацій, які вклали значні кошти у велике індустріальне сільське господарство. Поступаючись громадській думці, а також щоб запобігти концентрації землі та її захопленню, уряд України запровадив у 2001 році тимчасовий мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, який

неодноразово продовжувався протягом останніх 20 років (читайте [тут](#) про Земельне питання в Україні). Мораторій, однак, не зупинив процес концентрації землі: реорганізовані колгоспи та радгоспи з розпайованим майном та землею були взяті під контроль окремими групами або особами, які за допомогою напівлегальних схем об'єднували їх у більші агломерати – так звані *агрохолдинги* – які поширили свою монополію на весь ланцюг створення вартості, тобто від виробництва до зберігання, реалізації та експорту.

Сьогодні нараховується близько 15 600 сільськогосподарських компаній, які контролюють 53,9% (або 18 млн га) орних земель України, орендуючи землю у сільського населення. Приблизно 40% цих компаній інкорпоровані в агрохолдинги, які є найбільшими землекористувачами в Україні. Топ-10 найбільших агрохолдингів контролюють 2,6 млн га сільськогосподарських угідь, що становить 8% усіх орних земель України. Земельний банк найбільших агрохолдингів становить близько 500 000 га (див. звіт [Latifundinst](#) про топ-100 латифундистів України). Джерела фінансування агрохолдингів різноманітні. Деякі агрохолдинги розвивалися здебільшого (принаймні спочатку) на основі внутрішніх потоків капіталу, тоді як інші є частиною транснаціональних корпорацій. Ряд українських агрохолдингів залучили фінансування шляхом публічного розміщення своїх акцій на [міжнародних фондових біржах](#)², а також отримали фінансування від міжнародних організацій, таких як Європейський банк реконструкції та розвитку та Міжнародна фінансова корпорація. Незважаючи на те, що агрохолдинги вклали значні кошти в стратегічну та фінансову прозорість, корпоративну соціальну відповідальність та залучення зацікавлених сторін, рідкісні, але гучні корупційні скандали, як-от у випадку з «Укрлендфармінг» ([UkrLandFarming](#)) та «[Мрія](#)», залишили пляму на репутації цих аграрних гігантів в Україні.

В Україні немає чіткого визначення та класифікації сімейних фермерських господарств³. Різні агентства надають різну інформацію про їхній розмір, кількість та обсяги сільськогосподарського виробництва. За даними Інституту економіки та

---

² Українські агрохолдинги, як правило, пропонували на фондових біржах лише міноритарні пакети акцій (докладнішу інформацію про типологію агрохолдингів див. [тут](#)).

³ Інститутом економіки та прогнозування НАН України разом з Асоціацією фермерів та приватних землевласників України пропонується таке визначення сімейного фермерства, яке використовується в [документах ООН](#). «Сімейне фермерство — це форма організації виробництва продукції сільського господарства, лісництва, рибництва й аквакультури, що управляється сім'єю та залежить, здебільшого, від сімейної праці як чоловіків, так і жінок. Сімейне фермерство — це не тільки виробництво, а і спосіб життя селян, оскільки сім'я та ферма пов'язані між собою, спільно розвиваються та поєднують реалізацію економічних, екологічних, соціальних і культурних функцій».

прогнозування Національної академії наук України, зареєстровано 31 800 фермерських господарств та 3,9 млн особистих селянських господарств, але реальна кількість може бути більшою⁴. Фермерські господарства мають середній розмір від 50 до 100 га, що є відносно великим порівняно із середнім розміром ферми в ЄС, який становить 17,4 га. Фермерські господарства обробляють близько 15% орних земель в Україні (володіють землею та орендують землю у сусідів) і виробляють 8,7% вітчизняної сільськогосподарської продукції. Деякі особисті селянські господарства функціонують як комерційні сімейні фермерські господарства (так звані *одноосібники*), інші – як виробники продуктів харчування, орієнтовані на своє існування. Особисті селянські господарства виробляють 37,4% внутрішньої сільськогосподарської продукції, обробляючи 30% сільськогосподарських угідь країни (вони досить неоднорідні за землекористуванням: 85% обробляють від 1 до 5 га, 9% - від 5 до 10 га, 6% - більше 10 га). Фермерські та особисті селянські господарства разом виробляють 95% картоплі, що виробляється в Україні, 85% овочів, 80% фруктів і ягід, близько 75% молока і більше 35% м'яса. Їхні методи виробництва є більш соціально та екологічно сталими порівняно з великим агробізнесом і здійснюються здебільшого відповідно до місцевих традицій і практики.

Незважаючи на важливу роль фермерських і особистих селянських господарств у забезпеченні внутрішньої продовольчої безпеки, їхні інтереси часто ігноруються державою, яка в основному дотримується ідеї «велике — це гарно» та підтримує великий бізнес ([багато державних органів мають прямі чи опосередковані зв'язки з великими компаніями агробізнесу](#)). Протягом багатьох років в Україні діяли програми підтримки різних форм ведення сільського господарства, але на їх реалізацію часто впливають інтереси великого бізнесу. Так, почесний президент Асоціації фермерів і приватних землевласників України Микола Стрижак

---

⁴ Особисті селянські господарства (ОСГ) в Україні за своєю природою є повноцінними сімейними фермами за критеріями, визнаними Організацією Об'єднаних Націй, проте в українському законодавстві вони мають назву ОСГ. У 2018 р. з подання деяких народних депутатів було прийнято помилкове, з точки зору здорового глузду, рішення, за яким вітчизняне законодавство не визнає визначення сімейного фермерства ООН (ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10.07.2018 р., № 2497-VIII). Україна — це єдина країна, в якій ОСГ може бути визнане сімейним фермерським господарством, якщо воно офіційно отримує статус ФОПу (фізична особа-підприємець), тобто прирівнюється до типового підприємства без врахування особливостей сільськогосподарського виробництва. Селянин мусить зареєструватись як фізична особа-підприємець з відповідними ускладненнями для домогосподарства у сфері звітності, оподаткування, функціонування, реалізації продукції тощо. Більше того, ОСГ дискримінуються й у системі державної підтримки, оскільки вони не можуть приймати участі у програмах підтримки без реєстрації ФОПу.

стверджував, що не закон, а так зване «телефонне право» визначає, хто буде отримувати вигоду від державної підтримки сільського господарства:

Закон, прийнятий Верховною Радою, може бути не виконаний. Але якщо хтось «зверху» подзвонив по телефону – не дай Бог не виконати! Обов'язково! [...] Банкам «порадили» не давати кредити ненадійним фермерам. Ненадійні фермери – ті, у кого менше 500 га⁵.

Скасування мораторію на продаж землі є однією з найбільш суперечливих і політично чутливих реформ. Прихильники відкритого ринку землі стверджують, що це підвищить прозорість земельних відносин, дозволить ефективніше вести сільське господарство, а власники землі отримають вищу ціну за свою землю. Опоненти побоюються, що створення відкритого ринку землі без відповідних програм підтримки дрібних власників призведе до подальшої концентрації землі в руках великого агробізнесу, витіснення приватних фермерів (оскільки вони не можуть конкурувати за землю з великим бізнесом), погіршення стану довкілля (через індустріальні методи ведення сільського господарства), а також подальшого знелюднення українських сіл. [Опитування](#) громадської думки, проведене у 2019 році Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології, показало, що позитивно до відкриття ринку землі поставилися лише 24% респондентів, більшість —58%— негативно.

Проте 31 березня 2020 року Верховна Рада прийняла зміни до Земельного кодексу, якими визначила етапи скасування мораторію. На першому (перехідному) етапі, який розпочався 1 липня 2021 року, одна фізична особа (не юридична особа) могла придбати до 100 га землі сільськогосподарського призначення. Перехідний період був розроблений для того, щоб дозволити купити землю сімейним фермерам та іншим дрібним виробникам, а потім надати доступ до ринку більшим компаніям. Після 2024 року фізичні та юридичні особи зможуть купувати до 10 тис. га землі. Наразі закон забороняє іноземцям та іноземним компаніям купувати сільськогосподарські угіддя, що може змінитися лише після загальнонаціонального референдуму (проте в законодавстві є кілька лазівок, наприклад, [можливість подвійного громадянства](#), що дозволяє іноземцям брати участь у ринку землі).

---

⁵ Інтерв'ю, проведене Наталією Мамоною 22 липня 2022 року, вперше опубліковане в роботі («Продовольчий суверенітет та ініціативи солідарності в сільській місцевості України під час війни» ([Food sovereignty and solidarity initiatives in rural Ukraine during the war](#)))

Вплив війни на різних виробників сільськогосподарської продукції в Україні

Станом на лютий 2023 року війна Росії в Україні завдала українському сільському господарству загальних збитків на суму 8,72 мільярда доларів США, а сукупних збитків – 31,50 мільярда доларів США, за [оцінками Світового банку](#). Збитки включають часткове або повне знищення техніки та обладнання, складських приміщень, худоби та багаторічних насаджень, а також викрадені матеріально-технічні засоби та продукцію, сільськогосподарські угіддя, які потребують огляду, очищення та відновлення. Сукупні збитки включають втрати виробництва, такі як незібраний урожай, зниження обсягів виробництва, вища собівартість виробництва та нижчі ціни реалізації експортно-орієнтованих товарів, таких як пшениця, ячмінь, кукурудза та насіння соняшнику. Крім того, Каховська катастрофа завдала прямих збитків сільському господарству на 25 мільйонів доларів США, залишивши майже 600 000 гектарів сільськогосподарських угідь без доступу до зрошення. Загалом близько 30% сільськогосподарських угідь України наразі не обробляються через те, що вони знаходяться на тимчасово окупованих територіях або є небезпечними для землеробства.

Крім прямого впливу на сільське господарство, війна Росії проти України має руйнівний вплив на навколишнє середовище, ґрунти та якість води, що матиме негативний вплив на розвиток сільського господарства в довгостроковій перспективі. За даними Центру екологічних ініціатив «Екодія», війна спровокувала широкомасштабну та довготривалу деградацію довкілля, зокрема й ґрунтової екосистеми. Заміновані території, вирви від обстрілів, зсуви ґрунту, знищена військова техніка на полях тощо – всі ці явища є сигналами про серйозні порушення ґрунтового покриву з руйнівними наслідками як і для здоров'я ґрунтів, так і людей (див. звіт Центру екологічних ініціатив «Екодія» про [вплив війни Росії проти України на стан ґрунтів країни](#) та [інтерактивну карту](#) негативної екологічної шкоди, спричиненої російською агресією з 24 лютого 2022 р.).

Незважаючи на те, що обидва типи виробників сільськогосподарської продукції стикаються з серйозними проблемами, найбільша частка втрат, пов'язаних з війною, припадає на великий індустріальний агробізнес. Великі сільськогосподарські об'єкти, поля та інфраструктура часто стають цілями російських ракет (див. [супутникові знімки](#) зруйнованих ферм). Часті напади Росії на українські електростанції створили загрозу існуванню промислового тваринництва та птахівництва в Україні, яке, як і аналогічне виробництво в інших країнах, дуже сильно залежить від постачання електроенергії. Наприклад, критична ситуація – яка

ледь не стала екологічною катастрофою – сталася у травні 2022 року на [Чорнобаївській](#) птахофабриці [найбільша птахофабрика у Європі] в Херсонській області, де загинуло понад 4 мільйони курей і близько 700 тисяч курчат без можливості їх утилізації в результаті авіаудару російської авіації по місцевій електростанції.

Зруйновані виробничі будівлі фермерського господарства «Світанок». Село Почепин, Макарівська селищна громада Бучанського району Київської області. 16.11.2022. @ Державна установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

Однак найбільш гострі проблеми випали на ту частину експортоорієнтованого агробізнесу, що спеціалізується на виробництві зернових та олійних культур. Є багато задокументованих фактів крадіжки росіянами зерна з тимчасово окупованих територій, підпалів посівів поблизу зон активних бойових дій, бомбардування елеваторів або мінування сільськогосподарських угідь. Але найбільшої шкоди українському зерновому експорту було завдано на початку війни, коли російський військово-морський флот заблокував чорноморські порти, через які раніше відправлялося за кордон 95% українського зернового експорту. Це повністю паралізувало експортоорієнтоване сільське господарство України та спричинило

безпрецедентну світову продовольчу кризу⁶. Понад 25 мільйонів тон зерна опинилися в зерносховищах і портах України. Лише через 5 місяців, 27 липня 2022 року, Росії та Україні за посередництва ООН і Туреччини вдалося домовитися про [Чорноморську зернову ініціативу](#), в результаті чого було відновлено експорт зерна з трьох ключових українських портів на Чорному морі – Одеса, Чорноморськ, Южний/Південний. Однак Ініціатива вирішила проблему лише частково (експортні потоки українського зерна через Чорне море становили менше 50% довоєнного рівня) і проіснувала лише рік. 17 липня 2023 року Росія вийшла з «Чорноморської зернової ініціативи». З тих пір лише кілька вантажних суден, що перевозили українське зерно, обійшли західне узбережжя Чорного моря – через територіальні води Румунії та Болгарії – щоб унеможливити від нападів Росії.

Війна – як і інші великі світові потрясіння, такі як пандемія Covid-19 – виявила [системну крихкість глобалізованого неоліберального сільського господарства](#), яке характеризується вузькою спеціалізацією у сільськогосподарському виробництві та залежить від міжнародної торгівлі продовольством, паливом і добривами. Не лише знищення торговельних шляхів та інфраструктури ставить під загрозу життєздатність українських агрохолдингів, але й спосіб організації виробництва робить їх надзвичайно вразливими до серйозних потрясінь і збурень. У перші дні війни, внаслідок великої розосередженості аграрного бізнесу одного холдингу практично по всій території країни, призвело до порушення виробничих і техніко-технологічних зв'язків. В результаті навіть ті агрохолдинги, чиї землі перебували поза зоною активних бойових дій, не змогли обробляти свої поля, оскільки ланцюги поставок були зруйновані. Наприклад, на складах під Києвом зберігаються пестициди і насіння, в іншому місці машини і трактори; робоча сила – мобільні бригади професійних механізаторів, які у мирний час перевозились з одного регіону в інший. Коли почалася війна, агрохолдинги практично не змогли продовжувати свій бізнес, тому що не могли впоратися з логістикою. Крім того, індустриальний агробізнес використовує складні технології та методи виробництва, які не дають можливості коригувати свою діяльність за відсутності тих чи інших ресурсів, як це було на початку війни, коли відчувався гострий дефіцит палива та добрив, які постачалися раніше з Росії та Білорусі.

Майже 90% підприємств, які займаються рослинництвом, та 60% підприємств, які займаються промисловим тваринництвом, повідомили про значне або різке

---

⁶ Як зазначено у [UN World Food Program](#), у 2022 році 345 мільйонів людей у 82 країнах, які залежать від імпорту, відчували гостру нестачу продуктів харчування або перебували в групі ризику, що майже на 200 мільйонів більше, ніж у 2019 році.

зниження доходів протягом першого року війни (див. звіт [ФАО «Вплив війни на сільськогосподарські підприємства в Україні»](#)). Деякі підприємства призупинили частину діяльності, особливо в прифронтових регіонах. Близько 7% усіх сільськогосподарських компаній збанкрутували та припинили своє існування, незважаючи на урядові програми, спрямовані на підтримку сільського господарства під час війни. Раніше монокультурний агробізнес, щоб вижити, почав диверсифікувати виробництво та вирощувати більше овочів і бобових для внутрішнього ринку, а також інвестувати в переробні потужності, щоб не залежати від експорту сільськогосподарської сировини (читайте [тут](#) про стратегії виживання українського агробізнесу під час війни).

Сімейні фермери та особисті селянські господарства виявилися більш стійкими під час війни, що підтверджено [дослідженнями Національної академії наук України](#) та звітом [ФАО «Вплив війни на сільське господарство та засоби для існування жителів сільських районів в Україні»](#). Місцеві виробники продуктів харчування менше залежать від зовнішніх ресурсів і міжнародної торгівлі, вони мають власне обладнання, техніку та складські приміщення, вони часто використовують органічні добрива та місцеві сорти насіння, вони переробляють і продають свої продукти харчування на місцевих ринках і через неформальні мережі, і вони залежать від домогосподарства/місцевої робочої сили. Ці якості, а також взаємна підтримка та солідарність, дозволили українським дрібним виробникам адаптуватися до найскладніших обставин і виробляти їжу для своїх сімей, громад, української армії та внутрішньо переміщених осіб (див. Мамонова [«Ініціативи продовольчого суверенітету та солідарності в сільській місцевості України під час війни»](#)).

Тим не менш, було б неправильно стверджувати, що сімейні фермери та особисті селянські господарства не постраждали від війни. Порушення ланцюгів створення вартості та постачання, а також непередбачуваність цін мають наслідки для людей, які займаються фермерством, що підкреслює їх взаємозалежність із аграрною економікою країни. Російські артилерійські атаки, мінування земель, руйнування інфраструктури та сільськогосподарських об'єктів також відбуваються на землях фермерських і особистих селянських господарств, через що вони стикаються з проблемами, подібними до тих, що описані вище для агробізнесу, але в меншому масштабі через їхній менший розмір. Приблизно дві третини (65%) і майже половина (45%) фермерів, що спеціалізуються на рослинництві та тваринництві (відповідно), [повідомили](#), що зазнали труднощів, пов'язаних з війною, насамперед пов'язаних з нестачею палива, насіння, кормів і добрив, доступом до і високою ціною на електроенергію, а також труднощами збуту виробленої продукції. Комерційно орієнтовані особисті селянські господарства стикаються з подібними проблемами. За

даними [опитування ФАО](#), чверть особистих селянських господарств зазнала серйозних труднощів через війну, а кожен четвертий респондент (25% сільського населення) припинив або скоротив сільськогосподарське виробництво через війну. Однак інші [дослідження](#) показали, що все більше українців почали вирощувати власні продукти харчування, щоб вирішити проблему нестачі продуктів харчування та високих цін на продукти. Багато внутрішньо переміщених осіб переїхали до сільської місцевості, тікаючи із зон бойових дій або великих міст, які часто є цілями російських ракет. Ці люди часто беруть участь у сільськогосподарському виробництві для власних потреб та допомагають місцевим фермерам⁷. [Деякі експерти](#) стверджують, що війна призвела до відродження багатьох знелюднених сіл і продемонструвала велике значення сімейних ферм і особистих селянських господарств для забезпечення продовольством в Україні під час війни.

Аграрна політика України під час війни

Більшість терміново започаткованих урядових програм на початку війни були спрямовані на вирішення гострої проблеми з експортом зернових та олійних культур. Коли Росія заблокувала чорноморські порти, українські експортери зерна ще не відвантажили весь урожай 2021 року, а незабаром очікувався новий урожай. До війни загальна місткість елеваторів і зерносховищ в Україні становила близько 57 млн. тон. Потреби у сховищах зернових та олійних культур за перші місяці 2022 року зросли вдвічі і склали 107,38 млн тон. Уряд України разом із міжнародними партнерами та донорами намагалися знайти шляхи вирішення проблем зберігання. За сприяння ФАО та іноземної допомоги з Канади та Японії на полях були розміщені поліетиленові рукави для зберігання та мобільні склади для тимчасового захисту зерна. Частина зерна, яке спочатку призначалося для експорту, було продано на внутрішньому ринку за дуже низькими цінами.

У травні 2022 року Європейська комісія та уряд України започаткували [Шляхи солідарності](#), щоб полегшити експорт продуктів харчування з України різними наземними маршрутами та через порти ЄС. Крім того, у липні 2022 року згідно з Угодою про асоціацію між Україною та ЄС було запроваджено [тимчасове призупинення дії експортних мит і тарифних квот](#) на українську агропродовольчу продукцію терміном на один рік. Через місяць, у серпні 2022 року, було ініційовано

---

⁷ Більша частина роботи лягла на плечі жінок, оскільки багатьох чоловіків призвали на фронт, особливо тих, хто вмів керувати великими машинами і механізмами. Хоча офіційно чоловіки-фермери не були зобов'язані йти в українську армію, багато з них пішли на фронт добровільно.

[Конвенцію про процедуру спільного транзиту](#) та [Конвенцію про спрощення формальностей у торгівлі товарами](#) для розширення можливостей фізичного та логістичного експорту через кордони Україна-ЄС.

Таблиця 1. Динаміка експорту аграрної продукції з України, млн дол. США

	2019	2020	2021	2022*	
Всього	22 146	22 200	27 710	23 541	
ЄС-27	7 035	6 145	7 674	13 002	
Основні експортні товари в ЄС-27:	<i>молоко та молочні продукти, яйця птиці; мед</i>	117	140	150	263
	<i>зернові культури</i>	2 493	1 671	1 935	5 190
	<i>насіння і плоди олійних рослин</i>	1 526	1 145	1 479	3 017
	<i>жири та олії тваринного або рослинного походження</i>	1 464	1 746	2 363	3 332
	Близький Схід	3 895	3 543	4 935	3 907
	Східна Азія	2 361	4 011	4 719	2 150
	Африка	3 294	2 924	3 658	1 617
	Південна Азія	2 038	2 183	2 889	1 035
	СНД	1 433	1 299	1 368	781
	Південно-Східна Азія	1 169	1 174	1 205	316
	Європа крім ЄС-27	564	639	861	457
	Північна Америка	172	135	239	209
	Південна Америка	58	53	50	16
Австралія і Океанія	32	31	35	14	
Інші	96	62	78	36	

За даними Держкомстату України та Державної митної служби України

* За оперативними даними станом на 03.02.2023

Джерело: [Інтеграція України до внутрішнього ринку ЄС в умовах війни. Виклики та можливості](#)

Ці заходи були вжиті для того, щоб допомогти українським виробникам та експортерам вести діяльність в умовах війни та зміцнити свої позиції на європейському ринку. Дійсно, український аграрний експорт до ЄС зріс майже вдвічі з 7 674 млн доларів США у 2021 році до 13 002 млн доларів США у 2022 році, з яких левова частка припадає на зернові та олійні (ТАБЛИЦЯ 1).

Проте збільшення експорту українських продуктів харчування на ринки ЄС спричинило напруження та конфлікти в деяких країнах-членах. Велика частка українського зерна та олійних культур, які спочатку були призначені для експорту в Азію, Африку та Близький Схід, зрештою була закуплена в ЄС. Це сталося через вузькі місця в логістиці, стрімке зростання цін на транспортування за межі ЄС, розірвані контракти з початковими покупцями, а в деяких випадках і через [«ТІНЬОВУ ПРАКТИКУ»](#), яка дозволила деяким місцевим гравцям у Польщі, Болгарії, Угорщині, Румунії та Словаччині отримати вигоду від реалізації українського зерна на місцевих ринках. Потік українського (відносно дешевого) зерна до Східної та Центральної Європи спричинив зниження місцевих цін та позбавив місцевих фермерів можливості продати свій урожай. У квітні 2023 року в Польщі, Болгарії, Угорщині, Румунії та Словаччині спалахнули фермерські протести, які були ініційовані переважно великими фермерськими організаціями⁸ і мали націоналістично-популістський підтекст.

У відповідь на протести фермерів та заради переслідування власних політичних планів уряди постраждалих країн у квітні 2023 року запровадили тимчасові заборони на українське зерно, які Європейський Союз був змушений ухвалити на європейському рівні та залишати чинними до вересня 2023 року. Уряд України подав скаргу до Світової організації торгівлі на Угорщину, Польщу та Словаччину після того, як вони вдруге заборонили імпорту зерно з України після зняття обмежень ЄС у вересні 2023 року.

Окрім вирішення питань торгівлі та експорту, український уряд вніс низку змін до національного законодавства, щоб гарантувати внутрішню продовольчу безпеку під час війни. Верховна Рада прийняла Закон України [«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану»](#) у квітні 2022 року для вирішення проблеми з договорами оренди землі. Через хаос і руйнування війни, еміграцію та відсутність землевласників, а також брак фінансових та адміністративних ресурсів багато фермерів не змогли поновити оренду землі. Закон передбачає автоматичне продовження всіх договорів

---

⁸ Селянські та дрібні фермерські організації, такі як Eco Ruralis, протести не підтримали.

оренди на один рік. Законом також встановлено розмір орендної плати (максимум 8% від нормативної грошової оцінки землі), спрощено реєстрацію землі в органах місцевого самоврядування та передбачено можливість безоплатного надання земель, які належать до державної власності або власності громади, для ведення сімейного фермерського господарства.

У травні 2022 року було прийнято Закон України [«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України для щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану»](#), який спрощує передачу в оренду земель державної та комунальної форми власності для розміщення евакуйованих підприємств та тимчасового переселення населення. Було започатковано декілька державних програм з переміщення сільськогосподарських підприємств із зон бойових дій у відносно мирні райони Закарпатської, Львівської та Чернівецької областей. Лише на Львівщині підготовлено понад 300 локацій для прийому сільськогосподарських підприємств.

Щоб підтримати виробників зерна, уряд України призупинив дію імпортного мита на матеріали, що використовуються для зберігання зерна, і спростив правила реєстрації сільськогосподарської техніки та вантажівок. Крім того, державну кредитну програму «Доступні кредити 5-7-9%», яка раніше була призначена лише для мікро- та малих фермерських господарств і передбачала для них кредити за ставкою 5%, 7% або 9%, тепер розширено для охоплення більшої кількості підприємств, у тому числі середнього та великого агробізнесу. У рамках цієї програми агробізнес може отримати кредити на суму до 90 млн грн (2,4 млн дол. США) за ставкою від 0% до 9% для реалізації інвестиційних проектів або рефінансування боргу. Ця програма була профінансована Програмою Світового банку [The World Bank's Program-for-Results](#), спрямованою на прискорення приватних інвестицій як великого, так і малого бізнесу в українське сільське господарство. Однак на практиці фермерські господарства площею менше 1000 га не змогли взяти участь у цій програмі через брак часу та ресурсів у дрібних фермерів для подання заявки на фінансування, а також певні неформальні бар'єри (згідно з [опитуванням](#) представників Асоціації фермерів та приватних землевласників України, проведеним НАН України у березні 2022 р.).

Міністерство аграрної політики та продовольства України за фінансової підтримки Європейського Союзу (Production Grant Scheme) реалізувало спеціальну програму [підтримки українських дрібних агровиробників](#) у воєнний час. Вона передбачає програму виплат у розмірі 3100 грн (84 дол. США) за гектар для фермерів, які мають у власності до 120 га, а також допомогу на велику рогату худобу до 5300 грн (143

дол. США) за одну голову для фермерських господарств до 100 голів великої рогатої худоби. Існують також грантові програми для садівництва та тепличного господарства, які надають фермерам можливість отримати субсидії на висадку овочів, фруктів та інших зелених насаджень на нових ділянках площею до 25 га, а також на будівництво теплиці площею до 2 га.

Кабінет Міністрів України розробляв механізми та методичні рекомендації, які мають спростити процедуру звернення [за відшкодуванням шкоди, нанесеної в аграрному секторі](#), але на момент написання цього звіту таких механізмів та настанов ще не було. Очікуючи на ці методичні рекомендації, українські фермери та агробізнеси змушені були самостійно збирати докази та звертатися до різних державних органів, таких як Державна служба з надзвичайних ситуацій, Державна екологічна інспекція чи Держводагентство, залежно від типу нанесеної шкоди. Це трудомістка та дуже бюрократична процедура, яка забирає у фермерів час, необхідний для повсякденної діяльності, і тому її, швидше за все, виконуватимуть агробізнеси, які мають навчений для такої роботи персонал.

23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі. Особливих вимог у сфері сільського господарства для отримання та збереження цього статусу не було, окрім продовження реформ згідно з [Угодою про асоціацію між Україною та ЄС](#) (ратифікована у 2014 році). Станом на кінець 2022 року загальний прогрес у виконанні Угоди у сфері сільського господарства [оцінюється на рівні 60%](#) (нижче, ніж в інших сферах економіки та соціального життя) та включає коригування політики у сфері забезпечення якості продукції та стандартизації торгівлі агропродовольчою продукцією, обмеження використання генетично модифікованих організмів та підтримку розвитку органічного сільського господарства. Ці заходи схвально сприймають сімейні фермери-підприємці, які прагнуть вийти на ринки ЄС. Однак запроваджена стандартизація та реєстрація можуть стати перешкодою для [неформальної економіки](#) виробництва продуктів харчування особистими селянськими господарствами та позбавити стимулів деяких дрібних виробників займатися виробництвом харчових продуктів.

Загалом сільськогосподарська політика, яку зараз проводить уряд України, є екстреною відповіддю на надзвичайні обставини та довела свою ефективність у підтримці великого експортно-орієнтованого агробізнесу, який значно постраждав у перший рік російського вторгнення. Однак така політика менш ефективна в наданні допомоги меншим виробникам продовольства, щоб вони могли впоратися з безпекою війни.

Залишки боєзарядів, зібрані фермером на полях фермерського господарства. Село Почепин, Макарівська селищна громада Бучанського району Київської області. 16.11.2022. @ Державна установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

Земельна реформа з лютого 2022 року: Аргументи за і проти

Коли Росія вторглася в Україну в лютому 2022 року, український уряд обмежив доступ до державних реєстрів і кадастрів, тим самим тимчасово заклав ринок землі. У травні 2022 року уряд видав [постанову воєнного часу щодо реєстру прав власності на землю](#), і ринок землі поступово відновив роботу, за винятком тимчасово окупованих територій і зон бойових дій.

Як і перед війною, лібералізація українського ринку землі викликала бурхливі дискусії. Основними прихильниками продовження земельної реформи відповідно до плану, тобто дозволити продаж землі компаніям у 2024 році, а також дозволити іноземну власність на землю в майбутньому, є: уряд Зеленського, економісти Київської школи економіки, міжнародні радники від Світового банку та Міжнародного валютного фонду та представники великого агробізнесу. Їхні аргументи можна підсумувати наступним чином:

По-перше, відкритий ринок землі принесе значні інвестиції не лише в аграрний сектор, але й підніме економіку України в цілому. За [оцінками МВФ](#), якщо компаніям (крім іноземних) буде дозволено купувати землю, це призведе до зростання цін на землю на 15,05% щорічно і становитиме 6% ВВП України протягом десяти років. Більше того, якщо ринок землі відкриється для іноземців, це призведе до річного зростання цін на 19,43% і забезпечить додаткові 12% ВВП за одне десятиліття (ТАБЛИЦЯ 2).

Таким чином, відкладаючи корпоративну власність, включаючи іноземну власність на землю, уряд не дає можливості землевласникам отримати справедливую ціну за свою землю, перешкоджає перерозподілу землі від менш «ефективних» до більш «ефективних»⁹ користувачів, обмежує інвестиції в сільськогосподарський сектор, а також позбавляє державний бюджет податкових надходжень, які є вкрай необхідними для відбудови країни.

По-друге, зупинка реформ зараз не завадить *де-факто* корпоративному контролю над землею, оскільки він уже існує через різні тіньові схеми та юридичні лазівки (див. лонгвід ТНІ [«Офшорне процвітання. Агрохолдинги та ухилення від сплати податків в Україні»](#)). Натомість формалізована та легалізована власність на землю забезпечить прозорість земельних угод та мотивуватиме великий агробізнес

---

⁹ Ефективність тут розглядається лише як врожайність з гектара, без урахування соціальної та екологічної сталості.

реалізувати довгострокові інвестиційні проекти. Вважається, що лише корпоративний агробізнес може залучити капітал, необхідний для розмінування полів, відновлення транспортної, складської та експортної інфраструктури, розширення сільськогосподарських терміналів поблизу кордону України з країнами ЄС та інвестування у відновлення експортоорієнтованого сільського господарства України.

І останнім аргументом на користь продовження земельної реформи під час війни є те, що реальність довела, що ринок землі може ефективно функціонувати, незважаючи на воєнні негаразди. У мирному 2021 році, коли ринок землі працював близько семи місяців, у Державному земельному кадастрі було зареєстровано 66 тис. угод з продажу землі загальною площею 153 тис. га. За перший рік війни було укладено близько 53 тис. угод загальною площею 112 тис. га. А за перші чотири місяці 2023 року зареєстровано 13 тис. угод загальною площею 26 тис. га. Середній розмір земельної ділянки для однієї угоди становив близько 2 га.

Таблиця 2. Прогнози МВФ щодо економічного впливу земельної реформи

	Зростання ціни на землю; прогноз	Вплив на ВВП*	Назва сценарію; МВФ
Закриті ринки	6.7 %	0 %	Відкат
Закрито для іноземців	15.05 %	0.6 %	Часткова реформа
Відкритий для іноземців	19.43 %	1.26 %	Повна реформа

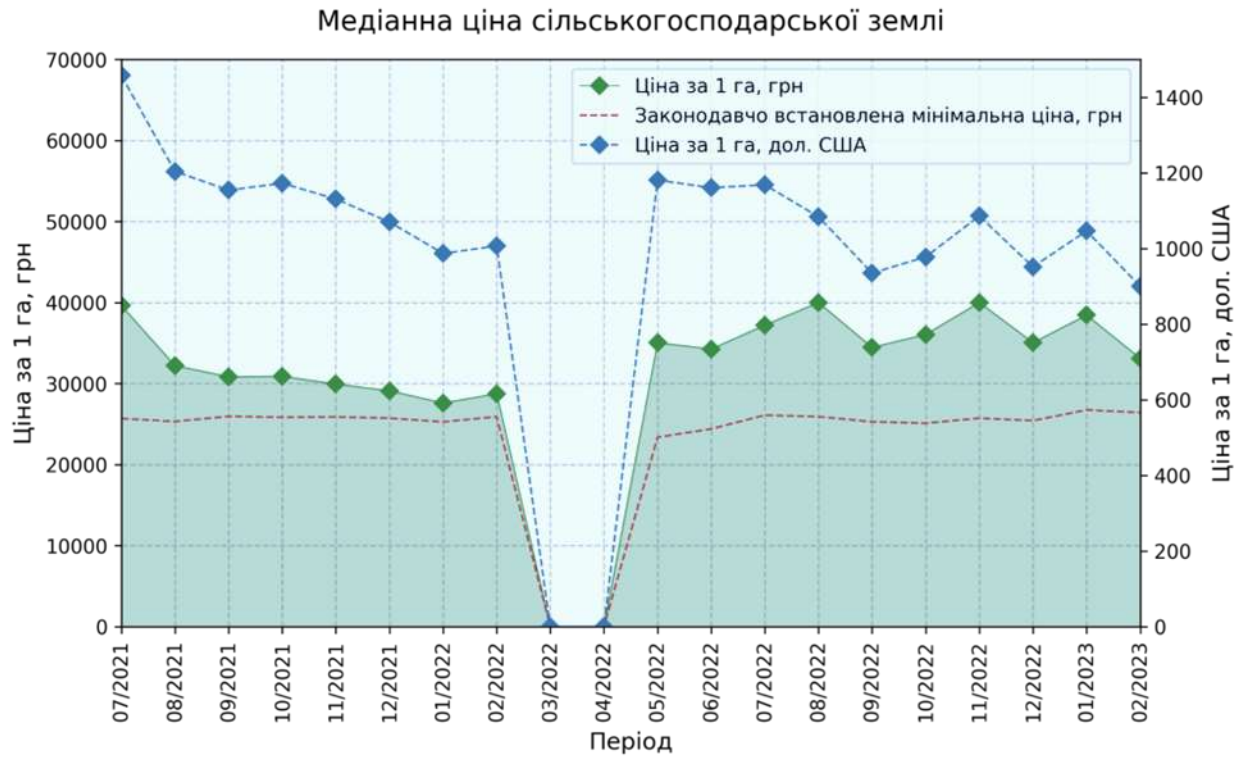
* Вплив розрахований на період 10 років, 2021-2031 рр., і вирахований на рік.

Джерело: [робочий документ МВФ, WP/21/100](#).

Важко точно визначити ціну за гектар, оскільки вона вказується лише в чверті угод (ймовірно, через ухилення від сплати податків, як припускає VOX Ukraine). За наявною інформацією, у 2021 році ціна за гектар становила близько 30 тис. грн/га (приблизно 1000 дол. США/га), у 2022 році – близько 35 тис. грн/га (приблизно 1100 дол. США/га) і 38 тис. грн/га (1000 дол. США /га) у 2023 році (ДІАГРАМА 1).

Ціни, виміряні в доларах США, почали падати в липні 2022 року, оскільки Нацбанк України девальював українську гривню на 25%. У різних регіонах ціни сильно відрізняються. Найвищі ціни спостерігалися у Вінницькій, Львівській, Хмельницькій, Тернопільській та Сумській областях.

Діаграма 1: Середньозважені ціни на землі сільськогосподарського призначення в Україні, 2021-2023 роки.

дані: Держгеокадастр (<https://land.gov.ua/monitorynh-zemelnykh-vidnosyn/>); ECB Statistical Data Warehouse

Джерело: [Сільське господарство та ринок сільськогосподарських земель України: вплив війни](#)

Хоча ринок землі дійсно функціонує незважаючи на війну, купівля-продаж землі не повною мірою відповідає принципам реального ринкового обігу, а частково дотримується колишніх (часто неформальних) угод і схильна до впливу надзвичайних обставин, пов'язаних з війною. За попередньою оцінкою Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», продаж землі, що триває, можна пояснити такими причинами:

По-перше, частина земельних угод – це, скоріше, передача права власності на підставі давно укладених договорів. Існує достатньо випадків, коли договір оренди з правом викупу землі укладався відразу після зміни законодавства. Плата за такі землі, як правило, вносилася раніше, але право власності на землю узаконюється лише зараз.

Друга причина полягає в тому, що приватні фермери змушені викупити землю, яку вони зараз орендують, до того, як земельний ринок відкриється для компаній, що, як вони вважають, значно підвищить ціни та конкуренцію за землю.

Третя причина для купівлі землі - це інвестиції. Це видно з географії продажу землі, більшість землі купували в районах з доступною системою зрошення (до Каховської трагедії). Очікується, що в майбутньому ціна на зрошувані землі значно зросте. Підрив Каховської дамби залишив без зрошення 250 тис. га в Херсонській області та в рази зменшив вартість таких земель. Велика частина цієї землі використовувалася для вирощування овочів приватними фермерами та особистими селянськими господарствами.

По-четверте, тут діють політичні інтереси та інтереси контролю. Є випадки, коли «місцеві олігархи» через свою мережу скуповують землю для розширення контролю над певними територіями, наприклад, у Київській області. Крім того, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників України повідомляють про різні випадки, особливо в прикордонних районах, коли іноземні громадяни, в тому числі росіяни, купують землю через підставних осіб. Хоча це не поширена тенденція, такі випадки повинні насторожувати.

І, нарешті, багато землевласників здійснюють екстрений продаж землі за вкрай низькими цінами, оскільки їм потрібно продати свою землю, щоб звести кінці з кінцями. Війна Росії в Україні кардинально вплинула на економічне благополуччя багатьох українців. За різними оцінками, до кінця 2023 року за межею бідності житимуть до [55%](#) населення України (до війни - [2,5%](#)). Щоб земля не потрапила в руки конкурентів і щоб допомогти односельчанам, фермери змушені вилучати фінансові ресурси з операційної діяльності, щоб викуповувати землю, яку вони раніше орендували.

Восени 2022 року Національна академія наук України, Асоціація фермерів та приватних землевласників України та представники дрібних агровиробників з різних регіонів провели низку зустрічей, на яких обговорили ситуацію в сільському господарстві України та підготували [резолюцію](#) до уряду України з вимогою, в тому числі, тимчасового призупинення земельної реформи на час війни. Була висловлена стурбованість впливом поточної земельної реформи на життєздатність сімейних ферм і особистих селянських господарств. [Всеукраїнська Аграрна Рада](#), яка представляє інтереси великого агробізнесу, також запропонувала відтермінувати запуск ринку землі для юридичних осіб до завершення воєнного стану. У міжнародному співтоваристві саме ФАО, яка, незважаючи на те, що раніше була

важливим прихильником земельної реформи в Україні, зараз [привертає увагу](#) до ризиків земельної реформи під час війни.

Аргументи проти продовження земельної реформи під час війни зазвичай формулюються наступним чином. По-перше, багато землевласників перебувають не за місцем свого проживання і не можуть брати участь в угодах на ринку землі. За даними [УВКБ ООН](#), станом на жовтень 2023 року Україну покинули 6.2 мільйони біженців, а 5.1 мільйонів людей стали внутрішньо переміщеними особами в Україні. Офіційних даних щодо сільського та міського походження переселенців немає; хоча ймовірно, що найбільша частка з них походить з міської місцевості. Проте випадків, коли селяни, в тому числі й приватні сімейні фермери, тікають із зон бойових дій та тимчасово окупованих територій, достатньо. Крім того, багато жителів села воюють на фронті. Далеко від своєї землі та сіл ці люди мають менше можливостей брати участь в угодах на ринку землі. Також є дані про те, що деякі [документи на право власності на землю були втрачені або знищені](#) внаслідок військових дій або термінової евакуації їх власників.

По-друге, майже одна п'ята частина території України наразі окупована російськими збройними силами, а лінія зіткнення між територією контролюваною Україною та окупованими територіями постійно змінюється. Хоча немає офіційної інформації про стан справ на окупованих територіях, [розрізнені свідчення](#), що надходять з цих регіонів, вказують на посилення експропріації та контролю землі російським агробізнесом і нав'язування прав власності на землю відповідно до російського законодавства, включаючи право власності на землю тільки для власників російських паспортів. Таким чином, існує значна невизначеність щодо статусу земель сільськогосподарського призначення на окупованих територіях і того, як окупація вплине на право власності на землю в майбутньому.

По-третє, приватні фермери не настільки фінансово сильні, щоб купувати землю, яку вони зараз орендують. Як зазначалося раніше в цьому звіті, державні програми підтримки малих та середніх фермерських і особистих селянських господарств недостатньо ефективні, і більшість із них приносять користь лише великим фермерам. Крім того, війна значно погіршила фінансове становище малих і середніх ферм, і навіть незважаючи на те, що вони менше залежать від міжнародної торгівлі та глобальних ланцюжків створення вартості, руйнування інфраструктури, зростання цін на паливо і сільськогосподарські ресурси та зниження платоспроможності споживачів призвело до серйозних проблем з ліквідністю для багатьох із них.

По-четверте, війна зазвичай асоціюється з нестабільністю, зниженням рівня верховенства права та прозорості, що може створити можливості для використання напівлегальних схем при купівлі землі. Законодавчі та інституційні лазівки для тіньових і недобросовісних операцій із землею, особливо коли іноземці купують землю через підставних осіб або шляхом набуття громадянства України, викликають велике обурення серед місцевого населення. Подібних випадків виявилось відносно небагато, проте приватні фермери дуже різко висловлюються про земельну реформу у період війни:

За що люди вмирають? Навіщо проливають кров за українську землю, якщо ми продаємо землю? Хто зараз купує землю? Не ті, кому це потрібно для існування. Але ті, у кого є гроші, і вони часто не в Україні¹⁰.

Навіть до війни більшість українців були проти продажу землі іноземцям. Київський міжнародний інститут соціології у 2021 році провів [опитування громадської думки](#), яке показало, що якби відбувся референдум щодо права власності на землю для іноземців, 84,1% респондентів проголосували б проти дозволу іноземцям купувати землю. Сьогодні, незважаючи на обіцянки уряду не продавати землю громадянам Росії та Білорусі та компаніям, афілійованим з цими двома країнами, ставлення українців до надання іноземцям права власності на землю залишається дуже негативним.

29 травня 2023 року на розгляд Верховної Ради внесено законопроект «[Про відстрочення набуття юридичними особами права викупу земельних ділянок сільськогосподарського призначення](#)». Законопроектом пропонується продовжити на 2 роки з моменту припинення воєнного стану дату, коли юридичні особи зможуть придбавати землю сільськогосподарського призначення. Однак цей законопроект не отримав значного розголосу у Верховній Раді, і, на думку експертів, близьких до українських політиків, другий етап земельної реформи буде проведено відповідно до початкового плану, а саме: вітчизняним компаніям буде дозволено бути учасниками ринку землі з 1 січня 2024 року з правом придбання до 10 тис. га.

---

¹⁰ Неформальна розмова з українськими фермерами з різних регіонів України, проведена Оленою Бородіною у грудні 2022 року під час Народного форуму «Селянські та фермерські господарства під час війни та у період повоєнного відновлення України: політичний діалог».

План відновлення та розвитку України і Нова аграрна політика

[Конференція з питань відновлення України](#), яка спочатку планувалася як 5-та Конференція з питань реформ в Україні, відбулася 4-5 липня 2022 року в Лугано, Швейцарія, і зібрала тисячу учасників із понад 40 країн та численних міжнародних організацій. Рада національного відновлення, створена Президентом України, представила проєкт [Плану Відновлення України](#), який охоплює період 2022-2032 років і оцінюється в 750 мільярдів доларів (без урахування фінансування безпеки та військових витрат). План складається з трьох етапів – воєнна економіка (2022р.), післявоєнне відновлення (2023-2025рр.) і нова економіка (2026-2032рр.) – і включає 850 проєктів у рамках 15 національних програм у різних сферах економіки та суспільного життя. В результаті реалізації цього плану уряд України має намір відновити Україну як сильну європейську країну, орієнтовану на модернізацію, продовження євроінтеграційних реформ, запровадження зелених технологій, забезпечення верховенства права та підвищення рівня прозорості та підзвітності протягом усього процесу відновлення. Ці наміри також відображені в прийнятій [Декларації Лугано](#), підписаній усіма учасниками конференції.

Через рік, 21-22 червня 2023 року, у Лондоні (Великобританія) відбулася друга [Конференція з питань відновлення України](#). Світові лідери разом з міжнародними фінансовими організаціями, представниками бізнесу та організаціями громадянського суспільства обговорили хід виконання Плану відновлення та розвитку України та шляхи мобілізації міжнародної підтримки для економічного та соціального відновлення України, насамперед зосереджуючись на участі приватного сектору в процесі реконструкції. Партнерами були прийняті зобов'язання щодо виділення близько [60 мільярдів доларів США нового фінансування](#) у короткостроковій та середньостроковій перспективі, з яких 50 мільярдів євро надає Європейська Комісія (в рамках програми [Ukrainian Facility](#)) у формі пільгових позик, грантів і конфіскованих активів Російської Федерації.

Хоча План Відновлення України включає більше десяти національних програм, уряд України (і про це неодноразово згадувалося на конференції в Лондоні) найближчим часом зосередиться [на п'яти найважливіших сферах](#), і сільське господарство – одна з них. Робоча група «Нова аграрна політика» була створена в рамках Ради національного відновлення і розробила детальну дорожню карту відновлення аграрного сектору України.

Як і План Відновлення України, [Нова аграрна політика](#) поділена на три етапи. Перший етап, який було заплановано на 2022 рік, був спрямований на збереження

економічного потенціалу агропромислового комплексу¹¹ в результаті здійснення наступних заходів: 1) забезпечення продовольчої безпеки шляхом скасування окремих податків, спрощеного регулювання, фінансової підтримки агробізнесу та 2) створення нових маршрутів постачання, збільшення експорту та оптимізація внутрішньої логістики – ці невідкладні політичні заходи обговорювалися раніше в цьому звіті.

Метою другого етапу (2023-2025 роки) є відновлення економічного потенціалу агропромислового комплексу до довоєнного рівня та залучення інвестицій у сільське господарство, зокрема, в інфраструктуру. Він передбачає різноманітні механізми стимулювання приватних інвестицій, збереження купівельної спроможності населення шляхом зниження ставки ПДВ на продукти харчування, «детінізацію» сільськогосподарського виробництва (виведення з тіньового сектора тіньової економіки виробництва продуктів харчування та реєстрація всіх виробників як операторів ринку), розвиток системи кооперації та диверсифікація матеріально-технічного забезпечення та проведення рекультивациі земель.

На третьому етапі (2026-2032 рр.) передбачається здійснення заходів, спрямованих на підвищення економічної ефективності агробізнесу, диверсифікацію експортних ризиків та радикальне підвищення ефективності землекористування. Він включає наступні заходи: стимулювання переробки сільськогосподарської сировини (насамперед зерна та олійних культур), будівництво насінневих заводів, підтримка внутрішнього виробництва сільськогосподарської техніки та обладнання, розвиток перевезень річкою Дунай як одного з ефективних способів доступу до ринків Центральної та Західної Європи. Цей етап також включає підтримку органічного сільського господарства, виконання вимог Зеленої угоди ЄС та подальше приведення української аграрної політики у відповідність до положень Угоди про асоціацію між ЄС та Україною.

Нову аграрну політику [критикували](#) організації приватних фермерів, громадянське суспільство та наукове співтовариство за те, що вона спрямована на відновлення довоєнної виробничої та економічної моделі глобалізованого експортно-орієнтованого сільського господарства. Зосереджуючись на збільшенні обсягів виробництва, ефективності землекористування та розвитку нових експортних напрямків, Нова аграрна політика не враховує інтереси сімейних фермерів та

---

¹¹ Термін «агропромисловий комплекс» стали застосовувати у 80-х роках минулого століття у період централізовано-планової системи, коли різні підгалузі були об'єднані для управління їхньою діяльністю з одного центру. Цей термін не відображає ринкової суті аграрного господарювання у сучасних умовах.

особистих селянських господарств та ставить під сумнів цілі сталого та справедливого розвитку. Зокрема, у запропонованому плані відсутні будь-які програми, спрямовані на підтримку та розвиток локалізованих продовольчих систем, які є соціально, економічно та екологічно сталими та, як показала війна, більш стійкими під час великих заворушень та відіграють ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни. Крім того, план не дає відповіді на питання, яким чином необхідно відновити українське сільське господарство, щоб покращити якість життя громадян України з точки зору забезпечення їх якісними та безпечними продуктами харчування та покращення доступу до переваг сільської місцевості та екосистемних послуг (чисте довкілля, екологічний туризм, традиційні харчові продукти тощо). План також недостатньо орієнтований на повну реалізацію основних принципів Європейської Зеленої угоди «Від ферми до столу» та «Біорізноманіття» ("From Farm to Fork" та "Biodiversity"), які спрямовані на розвиток справедливої, здорової та екологічно безпечної продовольчої системи. Ці аспекти мають вирішальне значення для вирішення кліматичної та екологічної кризи, в якій сільське господарство відіграє важливу роль.

У Рекомендаційній записці щодо Нової аграрної політики (поданій до Секретаріату Кабінету Міністрів України 06 травня 2022 р.), підготовленій науковцями Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», стверджується, що для відновлення втрат від війни у сфері аграрного та сільського розвитку, гарантування внутрішньої продовольчої безпеки та покращення добробуту сільської місцевості, українське сільське господарство має бути реорганізоване на основі [Добровільних керівних принципів ООН щодо відповідального регулювання питань володіння та управління земельними, лісовими та рибними ресурсами \(2012р.\)](#), [Глобального плану дій ООН в рамках Десятиліття сімейних фермерських господарств \(2019-2028рр.\)](#), [Принципів ФАО щодо відповідальних інвестицій у сільське господарство та продовольчі системи \(2014р.\)](#), [Декларації ООН «Про права селян та інших людей, що працюють в сільській місцевості» \(2018р.\)](#), а також [Європейської Зеленої угоди: нових стратегій «Від ферми до столу» та «Біорізноманіття»](#). Спільно з Асоціацією фермерів та приватних землевласників України науковці запропонували створити окрему робочу групу «Захист прав селян та фермерських господарств» у складі Ради національного відновлення для захисту інтересів місцевих дрібних виробників продуктів харчування і споживачів. Проте їхня ініціатива не була оцінена політиками і не була реалізована.

Це не зупинило активістів, і вони продовжили відстоювати інтереси приватних фермерів та особистих селянських господарств у процесі відновлення України. У жовтні-листопаді 2022 року Національна академія наук України, Асоціація фермерів

та приватних землевласників України за підтримки ФАО, USAID та німецької громадської організації Austausch e.V., організували три регіональні круглі столи та дводенний [Народний форум «Селянські та фермерські господарства під час війни та у період повоєнного відновлення України: політичний діалог»](#). Ці заходи дали можливість дрібним фермерам з різних регіонів України висловити свою думку щодо Плану відновлення та розвитку України, а також підготувати [Резолюцію до Уряду України](#) з конкретними рекомендаціями до різних органів державної влади.

Резолюція вимагала від Президента України гарантувати конституційні права українського народу на доступні, якісні та безпечні продукти харчування вітчизняного виробництва, забезпечувати інтереси сімейних фермерів і особистих селянських господарств в аграрній політиці у воєнний та післявоєнний періоди. Автори резолюції наполягають на тому, щоб аграрна політика розроблялася в консультаціях з організаціями малих землевласників і приватних фермерів України та відповідно до вищезгаданих керівних принципів, викладених у Рекомендаційній записці. Крім того, до Президента звернулися з проханням затвердити та гарантувати 10% квоту для дрібних агровиробників у міжнародній торгівлі зерном у рамках Гуманітарної програми "[Grain from Ukraine](#)", яка ініційована Президентом України та реалізується у партнерстві зі World Food Program.

Верховній Раді України запропоновано призупинити лібералізацію ринку землі сільськогосподарського призначення у воєнний та післявоєнний період до запровадження правових, організаційних та фінансових механізмів, які створять більш справедливі умови купівлі землі для малих та середніх фермерів та сільських домогосподарств. Верховній Раді України також запропоновано визнати важливу роль сімейних фермерських господарств і особистих селянських господарств у продовольчій безпеці країни та законодавчо визначити категорії дрібних, середніх і великих виробників сільськогосподарської продукції. Крім того, автори резолюції пропонують створити Державне агентство земельної нерухомості сільськогосподарської галузі (Земельний банк) для перерозподілу сільськогосподарських угідь для цілей забудови через нанесену шкоду та втрату родючості під час війни. Верховній Раді України також запропоновано переглянути непопулярний закон «[Про сільськогосподарську кооперацію](#)», який зараз вигідний лише великому агробізнесу, та створити сприятливу правову та інституційну базу для добровільного об'єднання сімейних фермерів та особистих селянських господарств у воєнний та післявоєнний періоди.

Кабінету Міністрів було запропоновано, використовуючи наявні інструменти та співпрацю в рамках Програми [Twinning](#) ЄС-Україна, створити Національну сільську

агенцію, як центральний орган виконавчої влади, який покликаний керувати програмами аграрного і сільського розвитку з метою підвищення потенціалу сімейних ферм та збереження сільського способу життя. Кабміну також було запропоновано прийняти Державну програму розвитку сімейних фермерських господарств і особистих селянських господарств, продовольчого самозабезпечення громадян, у тому числі переселенців, на період до 2030 року та розробити механізми гнучкого оцінювання та відшкодування збитків (прямих і непрямих), спричинених війною з наданням належної компенсації сімейним фермерам і особистим селянським господарствам. Крім того, очікується, що Кабінет міністрів сприятиме переходу до агроекологічного землеробства шляхом адаптації [агроекологічних моделей BILIM](#) (яка є платформою обміну знаннями про агроекологічні методи) та підходу [продовольчого суверенітету La Via Campesina](#), забезпечить підтримку виробництва вітчизняного насінневого матеріалу та молодняку сільськогосподарських тварин, а також посилення сільської кооперації, включаючи сільськогосподарські кредитні кооперативи, які задовольняють потреби дрібних виробників і відповідають практиці ЄС. І, нарешті, для розробки науково обґрунтованої диференційованої аграрної політики необхідно провести Всеукраїнський сільськогосподарський перепис.

Постанову було надіслано на всі три рівні української влади та широко розповсюджено в українських ЗМІ, але жодних коригувань державної політики у відповідь на вищезазначені рекомендації не було здійснено. Для продовження адвокації приватного фермерства в програмах реконструкції України, активісти мають намір організувати новий Народний форум селян, фермерів та дрібних агровиробників у грудні 2023 року, який буде присвячений реалізації інтегрованого підходу, заснованого на повазі прав селян (у тому числі на землю), у програмах повоєнної відбудови агропродовольчої системи України. Крім того, вони активно співпрацюють з міжнародними організаціями, особливо з тими, які можуть вплинути на умови асоціації України з ЄС та її майбутнє членство, щоб мати змогу підштовхнути український уряд до реалізації парадигми сталого аграрного і сільського розвитку, орієнтованого на права людини.

Незважаючи на те, що уряд України чітко орієнтований на великий агробізнес і проводить неоліберальну аграрну політику, він має певною мірою реагувати на вимоги громадських та наукових організацій, які представляють інтереси сімейних фермерів та особистих селянських господарств. Крім того, уряд України зобов'язаний привести українське законодавство та політику у відповідність до стандартів ЄС та міжнародних стандартів, що вимагатиме додаткових зусиль для підвищення рівня сталості українського сільського господарства, розширення

різноманітності моделей ведення сільського господарства (особливо сімейного типу) та сприяння розвитку сільської місцевості.

Таким чином, український уряд зараз стоїть перед великою дилемою: чи продовжувати підтримувати широкомасштабну експортно-орієнтовану модель сільського господарства, яка розглядається багатьма політиками як спосіб реконструкції та відновлення країни після війни, чи переорієнтуватись на сімейне фермерство, яке є соціально, екологічно та економічно сталим і більш стійким у часи кризи, і його необхідно посилити, якщо Україна хоче інтегруватися далі та зрештою приєднатися до ЄС. Політичний вибір у цьому непростому питанні визначатиме майбутнє українського сільського господарства та села в довгостроковій перспективі.

Про авторів:

Наталія Мамонова, старший науковий співробітник RURALIS - Інституту сільських і регіональних досліджень, Норвегія. Її дослідження зосереджені на сільській політиці, аграрній трансформації, соціальних рухах, продовольчому суверенітеті та правому популізмі в постсоціалістичній сільській Європі. У 2016 році вона отримала ступінь доктора філософії в Університеті Еразмуса, Нідерланди. Відтоді вона була дослідником/викладачем в Оксфордському університеті, Коледжі Нової Європи в Бухаресті, Університеті Гельсінкі та Стокгольмському центрі східноєвропейських досліджень. Її нинішні дослідження в RURALIS зосереджені насамперед на впливі війни в Україні на українську та світову продовольчу системи.

Олена Бородіна, завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України з 2004 року. Вона доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України. Зараз її дослідження зосереджені на розробці концептуальних засад політики відновлення та розвитку агропродовольчої системи і сільських територій України на основі інтегрованого підходу заснованого на правах людини та розробці науково-прикладних засад і рекомендацій практичного характеру щодо впровадження цього підходу для реалізації конкретних політичних інтервенцій, програм і заходів у сфері аграрного і сільського розвитку України у період війни та повоєнної відбудови.

Браян Кунс є старшим викладачем Шведського університету сільськогосподарських наук (SLU), де він працює з 2019 року. Його дослідження зосереджені на аграрних та екологічних змінах, цифровізації фермерства та лісництва, а також стійкості сільського господарства як у Східній Європі, так і у Швеції. Він викладає, серед іншого, сталий розвиток. У 2017 році він отримав ступінь доктора філософії у сфері антропологічної географії в Стокгольмському університеті. Його поточні дослідження стосуються впливу війни в Україні як на сільське господарство, так і на довкілля. Також він вивчає, як нові технології змінюють характер роботи у сільському та лісовому господарстві Швеції.